

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində keyfiyyət anlayışı ifadə edən vasitələr

Abdülhüseynli Nərmin Allahverdi qızı¹

Xülasə

Məqalə “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında işlənmiş keyfiyyət anlayışının ifadə vasitələrinin təhlilinə həsr edilmişdir. Burada keyfiyyətin yalnız sifətlə deyil, müxtəlif ifadə vasitələri ilə ifadə olunduğu məlum olur. Lakin abidənin dilində mövcud olan keyfiyyət məzmunlu sözlərin, ifadələrin əsasını sifətlər təşkil edir. Müəllif bu mülahizələrini nümunələr əsasında sübut etməyə çalışır.

Açar sözlər: keyfiyyət, sifət, funksional qrammatika, əlamət, frazeoloji birləşmələr

Summary

The article is devoted to the analysis of means of expression of the quality concept developed by Kitabi-Dede Gorgud. Here it becomes clear that quality is expressed not only by adjectives, but also by different ways of expression. Simultaneously, the word and phrase of the qualitative composition, accessible to the language of the writing, is apparent. The author tries to prove these assumptions on the basis of examples.

Key words: quality, adjective, functional grammar, sign, frazeological combinations

Giriş

Türkdilli xalqların XI əsrdə qələmə alınmış ən qədim şifahi abidəsi olan “Dədə Qorqud” dastanı dil tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyan dil faktları ilə zəngindir. Dastanın dili, qrammatik quruluşu müasir dilçiliyimizin qrammatik quruluşu ilə, demək olar ki, üst-üstə düşür, səsləşir. Ə.Dəmirçizadə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili” adlı monoqrafiyasında da bu məsələyə toxunaraq yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili qrammatik quruluşca da, müasir Azərbaycan dili kimi, iltisafidir və türk dilləri ailəsinə daxil olan dillərə, xüsusən onun cənub-qərb qrupundan olan dillərə

---

¹ BDU, doktorant Narmin_bdu1993@mail.ru

çox oxşardır” (1, 27). Bu baxımdan dastanın dilində işlənmiş keyfiyyət bildirən sözlərin semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində keyfiyyət

Xarici aləmə nəzər salan insan onun müxtəlifliyi, rəngarəngliyi ilə qarşılaşır, dünya insanın qarşısına müxtəlif xassələrə, keyfiyyətlərə malik predmetlərin, hadisələrin, proseslərin çoxluğu kimi çıxır. Bu çoxluqlar insan təfəkküründə müxtəlif formalarda, müxtəlif aspektlərdə inikas olunur və bu müxtəliflik ayrı-ayrı dil biçimlərinə hopur. Belə ki, zaman-zaman kəmiyyət, mənsubiyyət, zaman, məcburiyyət və s. məntiqi-fəlsəfi anlayışların dildə ifadə olunmaları dilçilik elminin, xüsusilə də funksional qrammatikanın tədqiqat obyektini kimi öyrənilir. Sadələdiyimiz anlayışlardan biri də keyfiyyət məzmunudur. Müxtəlif fəlsəfi konsepsiyalarda keyfiyyət hələ qədim dövrdən diqqət mərkəzində olmuş və bu məsələyə yanaşma aspektləri müasir dövrə qədər təkmilləşə-təkmilləşə gələrək formalaşmışdır. M.Qıpçaq qeyd edir ki, “dilçilik elminin inkişafının bütün dövrlərində elmin bu sahəsinin fəlsəfə ilə bağlı problemlərinə bu və ya digər dərəcədə nəzər salınmışdır. Başqa sözlə desək, dilçilik bir elm kimi formalaşdığı bir dövrdən ta bu günə qədər dilin fəlsəfi problemlərinin araşdırılması öz aktuallığını itirməmişdir” (4, səh. 3).

Keyfiyyət mənalı sözləri araşdırarkən ilk öncə əlamətlə keyfiyyətin fərqlərini müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Keyfiyyət predmet və hadisənin onun özü ilə bağlı olan elə müəyyənlidir ki, məhz o, predmet və hadisəni bütün başqalarından ayırır, onu başqası deyil, məhz həmin şey edir, bir sözlə, öz mahiyyətini qabarıqlaşdırır. Predmet və hadisə məhz həmin əlamət müəyyənliliyi sayəsində konkret bir şey kimi dərk olunur. Məsələn, əsas nitq hissəsi olan sifət digər əsas nitq hissələrindən yalnız onun özü üçün səciyyəvi olan dərəcə, keyfiyyət və s. bildirmək xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Başqa sözlə desək, sifət bir söz qrupu kimi onu digər əsas nitq hissələrindən ayıran keyfiyyət müəyyənliliyinə malikdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının lüğət tərkibini araşdırarkən keyfiyyətin müxtəlif dil səviyyələrinə - leksik, leksik-qrammatik, frazeoloji ifadə vasitələrinə rast gəlirik.

Məlum olduğu kimi, dilimizdə keyfiyyət anlayışının ifadəsində sifət nüvə rolunu oynayır. Çünki əsas nitq hissəsi kimi sifətin öz daxili semantikasında keyfiyyət məzmunu aparıcı mövqedədir. Məsələn,

Acı ayran tökiləndə çap-çap içən... (5, 42).

Qaraca çoban zərb eylədi, qaba ağacı yerilə-yurdiyla qopardı, arqasına aldı,
Qazanın ardına düşdi (5, 44).

Qanı xanım, altunda yaxşı atı yoq! (5, 136)

Verilən nümunələrdə “acı”, “qaba”, “yaxşı” sifətləri keyfiyyətin leksik yolla ifadə vasitəsinə çevrilmişdir. Belə sifətlər semantik cəhətdən predmetin məhz keyfiyyətini bildirməyə xidmət edir.

Abidənin dilində rəng bildirən sifətlərin də keyfiyyət bildirməsini müşahidə edirik. Məsələn, “qara qıyma gözlərin uyxu almış...” (5, 32) ifadəsində “qara” rəng yox, daha çox “gözəl göz” mənasını ifadə edir.

“Qara ölüm gəldigində keçit versün!” (5, 36) misrasında isə “qara” rəngi mənfi məzmunlu keyfiyyət bildirən sifət kimi çıxış edir, ölümün pisliyinə işarə edir.

Dolması altun beşikdə bələdügim oğul (5, 45).

Qaytabanda qızıl dəvə sənin gedər,

Mənim də içində yüklətim var,

qomağım yoq qırq namərdə! (5, 35).

Aruz, mana bu işi edəcəgin bilsəydim,

Qaraqucda Qazılıq atuma binərdim!

Əgni bərk dəmür donum geyərdim!

Qara polad uz qılıcım belümə bağlardım! (5, 166) – nümunəsindəki “altun”, “qızıl”, “dəmür”, “polad” isimləri də keyfiyyətin leksik ifadə vasitəsidir, başqa sözlə, bu tip isimlərin daxili semantikasında keyfiyyət məzmunu gizlənmişdir və aid olduqları “beşik”, “don”, “qılıc” sözlərinin bərkliyinə, möhkəmliyinə, dözümlülüyünə işarə edir.

Keyfiyyət məzmununun leksik-qrammatik ifadə vasitəsi dedikdə, leksik şəkildə vasitəsilə yaranan keyfiyyət mənalı sözlər nəzərdə tutulur. Məsələn,

Boynı uzun bədəvi at vergil,

Binər olsun hünərlidir!

Ağayıldan tümən qoyun vergil bu oğlana,
Şişlik olsun, ərđəmlidir! (5, 28)
Sarp yürirkən Qazılıq ata namərd yigit binə bilməz,
binincə, binməşə yeg!
Qaranqu axşam olanda qayğulu çoban! (5, 42)
Güclü belim qüvvəti,

Qarannu gözlərimün aydını, qardaş!

Nümunədən də görüldüyü kimi, “hünərli”, “ərđəmli”, “namərd”, “qayğulu”, “güclü” sözləri “-li⁴”, “-na” şəkilçiləri vasitəsilə yaranmış keyfiyyət bildirən sözlərdir.

Dastanın dilində frazeoloji vahidlərlə ifadə olunmuş keyfiyyət məzmunlu ifadələrə də rast gəlirik. Məsələn, “ata adını yüritməyən xoyrad oğul”,

Keyfiyyətin ifadə vasitələrindən biri də feili sifətlərdir. Feili sifətlərin keyfiyyət semantikasını bildirə bilməsinin əsas səbəbi onların əsas nitq hissəsi olan sifətlə ikili xüsusiyyət daşmasıdır. Nümunələri nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, feili sifətlər cümlədə, əsasən, aid olduqları sözlərin keyfiyyətini ifadə etməyə xidmət edir. Məsələn,

Qonuğı gəlməyən qara evlər yıqılsa yeg!
At yeməyən acı otlar bitincə, bitməşə, yeg!
Adam içməz acı sular sızınca, sızmasa, yeg! (5, 20)

Və ya:

Qarılar dörd dürlüdür:
Birisi solduran sopdur.
Birisi dolduran topdur.. (5, 22)

“Kitabi-Dədə Qorqud”un lüğət tərkibinə nəzər saldıqda hətta mürəkkəb feili sifətlərlə ifadə olunan keyfiyyət mənalı nümunələrə də rast gəlmək mümkündür.

Məsələn,

Qaranqu axşam olanda günü doğan,
Qar ilə yağmur yağanda ər kibi duran,
Qaraquc atları gördüğündə bozlaşdıran,
Ağca qoyun gördüğündə quyruq çırpıb qamçılaman,
Arqasını urub bərk ağılın ardın sökən,
Qarma-bükəc səmüzin alub tutan,

Qanlı quyruq üzüb çap-çap yudan,
Avazı qaba köpəklərə gəvğa salan,
Çaqmaqluca çobanları dünlə yügürdən,
Ordumun xəbərini bilürmisin, degil mana! (5, 41)

Və ya

İtümlə bir yalaqda yundım içən azğın kafir,
Altındağı alaca atın nə ögərsin,
Ala başlı keçimcə gəlməz mana! (5, 39).

Və ya

Bərü gəlgil, aq südin əmdigim qadunım ana! (5, 33)

Qazan xanın dilindən verilən nümunədə mürəkkəb feili sifətlərlə ifadə olunan həmcins üzvlər Qazan xanın ordusunun keyfiyyətini bildirir.

Məmmədəli Qıpçaq "Dədə Qorqud kitabı"nın dilində əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər kitabında keyfiyyət mənalı sözləri iki qrupa ayırır: 1. "Dədə Qorqud kitabı"nın dilində xasiyyət, daxili keyfiyyət, psixoloji xüsusiyyət və əlamət bildirən sözlər, 2. "Dədə Qorqud kitabı"nın dilində ümumi keyfiyyət bildirən sözlər.

Birinci qrupa o, "alçaq", "aciz", "çıplaq", "dəli", "imirzə (abidədə "yaraşlıq", "göyçək" mənasında)", "imrənçi (abidədə "sevimli" mənasında)", "incə", "qarı", "kahil (abidədə "tənbəl" mənasında)", "yazıq", "zəlil", "yaman" və s. kimi sözləri aid etmişdir (3, 37-58).

İkinci qrupa isə "ac", "arı", "bədəvi", "bəg", "bol", "daz", "düz", "eyü", "ərkək", "əsən", "əzvay", "xoş", "möhkəm", "şən", "yalın", "yaxşı", "açıq", "bağlı", "eyiblü", "ərəbi", "qardaşsız", "ötkün", "qutlu", "qutsuz" və s. kimi sözlər daxil edilmişdir (3, 58-100).

Məmmədəli Qıpçaq bu bölgədə əlamət və keyfiyyət anlayışını eyniləşdirmişdir, daha doğrusu, o, əlamət bildirən sözləri də keyfiyyət mənalı sözlər kimi qəbul edərək bölgünü iki cür aparmışdır: əlamət və keyfiyyət bildirənlər, sırf keyfiyyət bildirənlər. Zənnimizcə, bu bölgədə dolaşılıq vardır. Məqalənin əvvəlində də göstərdiyimiz kimi, əlamət və keyfiyyət anlayışları bir-birindən semantik cəhətdən fərqlənir. Keyfiyyət predmetləri bir-birindən fərqləndirən, birini digərindən ayıran spesifik xüsusiyyətlərdir.

Dastanın dilində bu və ya digər əşyanı keyfiyyətcə başqa əşya ilə müqayisə edilməsi hallarına da rast gəlinir. Bu zaman müqayisə meyarı olan əşyanın adı –ca, -cə şəkilçisini qəbul edir. Fikrimizi dəqiqləşdirmək üçün nümunələrə nəzər yetirək:

Başındağı tuğulğanı nə ögərsən, mərə kafir,

Başımdağı börkümçə gəlməz mana!
Altmış tutam göndərini nə ögərsin, murdar kafir,
Qızılıq dəgənəgimçə gəlməz mana!
Qılıcunu nə ögərsən, mərə kafir,
Əgri başlu çovkanımca gəlməz mana!
Biləgündə doqsan oqun nə ögərsən, mərə kafir,
Ala qollu sapanımca gəlməz mana! (5, 39)

Göründüyü kimi, verilən nümunədə Salur Qazan börkünün, dəyəneyinin, çovkanının, sapanının keyfiyyətə düşmənin tuğulğanından, göndərindən, qılıncından, oqunundan üstün olduğunu bildirir.

Keyfiyyət anlayışını ifadə edən söz birləşmələri də dastanın dilində çoxluq təşkil edir.

Məsələn:

Qara tonlu, azğun dinlü kafirlərə
bir oğul aldırınsa, degil mana! (5, 31)
Ağ birçəklü, izzətlü canım ana! (5, 33)

Sonuç

Verilən nümunələrdəki “qara tonlu”, “azğun dinlü”, “ağ birçəklü, izzətlü” söz birləşmələri keyfiyyət məzmununu bildirmək məqsədilə işlədilmişdir.

Beləliklə, aparılan tədqiqatlar zamanı məlum olur ki, abidənin dilində mövcud olan keyfiyyət məzmunlu sözlərin, ifadələrin əsas ağırlıq mərkəzini sifətlər təşkil edir. Lakin sifətlə yanaşı isimlərin, sayların, feili sifətlərin, frazeoloji vahidlərin də həmin mənanı, yəni keyfiyyəti əks etdirdiyini müşahidə edirik.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı, "Elm", 1999, 140 s.
2. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı, ADU nəşri, 1974, 140 s.
3. Qıpçaq M. "Dədə Qorqud kitabı"nın dilində əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər. Bakı, "MBM", 2012, 103 s.
4. Qıpçaq M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi (Tarixi-tipoloji tədqiqat). Bakı, "Elm", 2000, 100 s.
5. "Kitabi-Dədə Qorqud" (əslə və sadələşdirilmiş mətnlər). Bakı, "Öndər", 2004, 376 s.